

יחס מרן הראי"ה קוק זצ"ל לתנועת המוסר

הרב עמיחי כנרת'

לעילוי נשמת חמי הרב מאיר האיתן זצ"ל, רב השומרון
חניך תנועת המוסר ומתלמידי רבינו הרב צבי יהודה זצ"ל

א. פתיחה

ב. יחסו העיוני של מרן הרב זצ"ל לתנועת המוסר

ג. הקשרים בין הראי"ה זצ"ל לראשי תנועת המוסר ואישיה

1. רבי ישראל סלנטר זצ"ל

2. רבי יצחק בלזר זצ"ל

3. רבי נתן-צבי פינקל זצ"ל, "הסבא מסלבודקה"

4. רבי ירוחם ליבוביץ זצ"ל

5. הג"ר יחזקאל סרנא זצ"ל

ד. סיכום - מרן הרב זצ"ל ותנועת המוסר

ה. מרן הגרי"מ חרל"פ זצ"ל ותנועת המוסר

א. פתיחה

בפתח דברינו נבאר בקצרה "במאי עסקינן", למען הסדר הטוב.
תורת המוסר והיראה של התורה, כוונתה לתיקון המידות של האדם, וחובת
הלבבות. אין האדם היהודי מצווה רק על קיום מצוות מעשיות, אלא יש לתורה
מה לומר על מחשבותיו וליבו.

"וְנַעֲמָה יִשְׂרָאֵל מֵה' אֱלֹהֶיךָ שֶׁאֵל מַעֲמֶךָ כִּי אִם לִירְאָה אַתְּ ה' אֱלֹהֶיךָ לְלַבֵּת בְּכָל דְּרָכָיו
וּלְאַהֲבָה אֹתוֹ וּלְעֲבֹד אֹת ה' אֱלֹהֶיךָ בְּכָל לִבְבְּךָ וּבְכָל נַפְשְׁךָ" (דברים י, יב).

תורת המוסר דורשת מהאדם שיפור ועליה בעבודת השם שלו, ושואפת לקיום כל
המצוות, בין אדם לחבירו כבין אדם למקום.

בביטוי "תנועת המוסר", מתכוונים לתנועה שייסד רבי ישראל סלנטר זצ"ל לפני כמאה וחמישים שנה. תנועת המוסר באה להכניס בלב האדם הישראלי את תורת המוסר האמורה. לימוד מוסר ויראה חשוב כלימוד גמרא, תיקון המידות והמחשבות חשוב כעשיית מצוות, ומצוות בין אדם לחבירו חשובות כמצוות בין אדם למקום. תנועת המוסר טוענת שאין "ממילא" אצל האדם, "לא יגעתי, ומצאתי - אל תאמין" (מגילה ו, ב), ואם האדם לא יטרח בעסק היראה - לא ימצא אותה ממילא על ידי לימוד הגמרא וההלכות. אשר על כן, על האדם להקדיש זמן ניכר ביום גם ללימוד ספרי מוסר.

גם את דרך לימוד היראה קבע רבי ישראל סלנטר. יש ללמוד מוסר ויראה על ידי שינון מאמרי חז"ל ומוסרי הראשונים בהתפעלות והתלהבות הנפש, וכך הדברים נקבעים בלב האדם. "וידעת היום, והשבות אל לבבך" (דברים ד, לט).

בתוך תנועת המוסר היו זרמים שונים, עם כיווני מחשבה ועבודה מיוחדים, כגון: סלבודקה, קלס, נובהרדוק ועוד.

לצורכנו נסתפק באמור, והרוצה להרחיב יעיין בספר "תנועת המוסר"¹ (חמשה כרכים) של הרב דב כ"ץ זצ"ל (ובייחוד כרך א ופרק א שם), וכמובן, בספרי המוסר של גדולי התנועה.

מאמר זה אינו מתייחס לתורת המוסר של הרב קוק, קרי התייחסותו ליראת שמים ולתיקון המידות. תורת המוסר של מרן הרב זצ"ל הלא היא כתובה בספריו "מוסר אביך", "מידות הראייה", "אורות הקודש" (חלק ג, בייחוד בשער השני "דרך הקודש"), ומפוזרת אף בכל כתביו הרבים. הגותו החובקת עולמות אינה מתעלמת כלל וכלל מתורת האדם ושלמותו.

מאמר זה מתייחס אך ורק ליחסו של מרן הראייה קוק זצ"ל ל"תנועת המוסר" האחרונה של הר"י סלנטר זצ"ל, וקשריו עם ראשיה ואישיה.

נסיים את הפתיחה בהערה חשובה לקורא בן זמננו, ש"תנועת המוסר" אמנם לא היתה מעולם ועדיין איננה תנועת המונים, מחמת עמקותה ודרישותיה לא סחפה רבים אחריה, אך פעולתה רבה היתה לתיקון הלבבות והדעות אצל היראים, לתקן פרצות ועיוותים ולהקים דמויות מופת רבות לעמנו.

יתכן שלמעשה דפוסי ההתנהגות ואופן העשייה שעודדה "תנועת המוסר" (פנקסי קבלות, לימוד בהתפעלות, בית המוסר וכדומה) אינם "מדברים" אל רוב צעירי זמננו, מכמה וכמה סיבות. בכל זאת, "תנועת המוסר" יכולה וכדאית שנחיה לאור

1. העמודים במאמר זה צוינו לפי המהדורה החדשה (פלדהיים, תשנ"ו).

רוחה ורעינונה: יראת שמים, עבודת ותיקון המידות, הקפדה רבה גם על בין אדם לחבירו, ועוד.

ב. יחסו העיוני של מרן הרב זצ"ל לתנועת המוסר

הראייה קוק זצ"ל נולד (תרכ"ה) באיזור לטביה-ליטא, שם למד בשנות נעורו, ושם אף כיהן כרב עד עלותו לארץ ישראל. הואיל ויסודה ועיקרה של "תנועת המוסר" היה במדינה זו, מובן אם כן שהראייה היה מודע היטב לתנועה זו, שיטתה, אישיה, ואף ספריה (שאמנם מעטים היו באותה תקופה).

אכן, מרן הראי"ה זצ"ל מתייחס לתנועת המוסר של הר"י סלנטר זצ"ל בארבעה² מקומות מפורשים:

1. בפיסקה בפנקס שכתב בבוסק.
2. במאמר שכתב (גם בבוסק) זמן קצר לפני עלייתו לארץ ישראל.
3. במכתב שכתב בהיותו רבה של יפו, לחמיו (מזיווג ראשון) הגאון האדר"ת זצ"ל.
4. בהספד שכתב בסוף ימיו על הגר"י סלנטר זצ"ל.

כמובן, מה שנכתב במקורות הראשונים אינו זהה לנכתב בדברי הערכה לכבודו של ראש ומייסד התנועה, ששם לא ראוי ומתאים לשלב הערות וכיוצא בזה לפועלו הנשגב.

המעייין בכתוב יראה, שמרן הראי"ה זצ"ל מעריך מאד תנועה חיובית כתנועת המוסר, שבאה לעודד יראת-שמים בישראל³. עם כל זה, יש לו בקורת מסוימת על הדגש הרב שנתנה תנועה זו ללימוד מוסר בהתפעלות הנפש⁴, ועל שימושה הרב יחסית לפעמים ביראת העונש.

2. שלושת המקורות הראשונים נדפסו רק בשנים האחרונות (גנוזי הראי"ה בתש"ן, אוצרות הראי"ה בתשס"ב ופנקס בויסק רק בתשס"ו), כך שרבינו הרמ"צ נריה זצ"ל בספרו שיחות הראי"ה (ניצא לאור בשנת תשל"ח) כשכתב שם פרק בשם "בעקבות רבי ישראל סלנטר" (עמ' פה-צה) היה בידו רק את המקור הרביעי (עוד לפני הדפסתו המחודשת ב"מאמרי הראי"ה" תש"מ) ולא את המקורות הקודמים ששונים ממנו.

3. ולא כמו אלו שחלקו לגמרי על "תנועת המוסר", מתוך השקפתם שדי בלימוד הגמ' וההלכה כדי להביא את האדם ליראת שמים, ראה בספרו של הרב דב כ"ץ זצ"ל "פילמוס המוסר" (תשל"ב, הוצאה ראשונה ויחידית).

4. נעיר שגם מרן הראי"ה היה בהחלט גם איש הרגש והתפעלות הלב, ואכמ"ל בדוגמאות רבות מספרי קורותיו.

על שני נושאים אלו כתב הראייה גם במקומות אחרים, ללא התייחסות מפורשת לתנועת המוסר, למרות שסביר מאוד שכיוון בדבריו כלפיה. ראה לדוגמה במוסר אביך שכתב שם (פרק א, סעיף ז) לגבי לימוד היראה והמוסר בסערת הנפש⁵:

סיבת הדבר שאין נפרץ כראוי התלמוד הדרוש לענייני העבודה, אף על פי שבודאי לימוד גדול ועיון רב הוא דורש, יש לומר מפני ... ועוד סיבה נוספת, כי סערת הלב והתפעלות הנפש מתנגדת לגמרי לחכמה שתתישב באדם, ואם כי טובה היא לפעמים התפעלות טובה וקדושה אינה כי אם לקבוע ביותר בעומק הנפש את קניין הדעת שכבר קנתה, אז ישתרש יותר ויזכר יותר, אבל קביעות דעת והשכל בתחילתה מנוחה שלמה דרושה לה, ושמעתתא בעיא צילותא כיומא דאיסתנא, קל וחומר בדברים הקדושים הזכים כענייני העבודה השלמה, וזמן תפלה לחוד וזמן תורה לחוד. ואם ראוי ומתויב להקדים תשובה ואמונה ויראה פשוטה לכל לימוד, ומה גם ללימוד היראה, אבל סערת הנפש כפי המוכרח ראוי להגביל לה זמן אחר, להקדים או לאחר, אבל הלימוד יהיה במנוחה בישוב ובשמחה, כמו שהורונו חז"ל בארבעים ושמונה דברים של קניין התורה, והיינו שמחה של מנוחה שמגרשת כל רוח עצב, מצד בחינת השכל בבטחון שלם על האלהים יתברך והשכלת טובו, ואז יצליח.

במקור נוסף ניתן להבין את השקפתו של הראייה בקשר לעצם העיסוק הרב בפרטי המידות, כאשר הוא מעדיף את המאמץ בעלית והתרוממות האישיות וממילא המידות ישתפרו:

שני דרכים ישנם לבא לידי טהרה. אחד הוא לדקדק בפרטי המידות, ליישרם ולכוננם כאופן שיהיו מטהורים, ומהשפעתם נעשו החיים בכלל טהורים. והדרך השני הוא להסתכל בהסתכלות שכלית, ולהעלות את הנשמה למעלה עליונה באור ד', ועל יד זה ממילא המידות מתעלות בצורה כללית, מפני שמקורן נעשה מבורך ומתוך המקור של גידולן הריהן מתברכות מאליהן. ואף על פי שאין אפשרות להפטר בשום אופן מהשגחה מדויקת על פרטי המידות גם בהיות ההשפעה של ההתעלות הרוחנית באה משטפה העליון המלא אור השכל, אבל אז העניין הוא רק באופן נטפל, בתור סעד ועזר, אבל עיקר הכח של הטהרה בא מתוך ההופעה השכלית, שהאדם בכל מהותו מתעלה על ידה⁶.

5. לגבי יראת העונש ומקומה בעבודת השם ראה בספר מידות-הראייה, "יראה", בעיקר סעיפים ה-

ז.

6. "קבצים מכת"י קדשו", תשס"ו, מקובץ "פנקס ירושלים תרצ"ג" פסקה ג. כך הוא גם באורות הקודש, ח"ג, טהרת מידות הנפש, פסקא י, עמ' רמ: "כשהנשמה דבקה בצרור החיים, באור ד', באהבת הדבקות האלהית, המידות כולן מתיישרות מאליהן. ואותם גדולי המחשבה, הראויים להדבקות הרוממה, אינם יכולים לישר שום דבר מארחות חייהם, כי אם על פי המדה של הדבקות

אמנם, במקור אחר מדגיש מרן הרב זצ"ל גם את חשיבות עבודת המידות הפרטנית:

אף על פי שהתורה והמצוות מזככות הן את המידות, מכל מקום אי אפשר לסמוך על זאת לבד, והכרח לעסוק בזיקוק המידות, ובתיקון המוסר בייחוד.⁷

יש להדגיש שלוש נקודות:

1. תורתו של מרן הרב זצ"ל עוסקת רבות ומתמקדת בענייניו של כלל ישראל, ובייחוד בעת התחיה, למרות שאין היא מזניחה את האדם הפרטי. לעומת זאת, תורתה של תנועת המוסר עסקה, כמעט באופן מוחלט, באדם הפרטי ובתיקונו. ניתן היה לטעון כי זה הוא ההבדל המרכזי ביניהם⁸, אולם אישי תנועת המוסר התעסקו גם בענייני הכלל ובוודאי שלא העלימו עיניהם מתיקונו וגאולתו של הכלל כולו. ההבדל ההגותי הוא בהדגשים.
2. מרן הרב זצ"ל מתייחס בדבריו לתנועת המוסר כפי שהיתה ידועה לו: תנועת המוסר של הגר"י סלנטר זצ"ל ותלמידיו⁹. הואיל וכבר בימיו היתה פריחה עצומה של תנועת המוסר, וחילוק לזרמים שונים והדגשות שונות (סלבודקה, קלם, נובהרדוק ועוד הרבה, מפורסמות יותר או פחות, כשבעצם כל משגיח רוחני של ישיבה מסוימת יש לו כיוון והדגשות מיוחדות), לא ברור עד כמה מרן הרב זצ"ל היה מודע אז לכל "בית אבי" בתנועה¹⁰. לכן נדייק ונגדיר שיש בדבריו התייחסות לראשיתה ויסודה של תנועת המוסר.

העליונה...". וראה עוד מה שכתב מרן החזון איש זצ"ל בספרו "אמונה ובטחון" פ"ד סע' א-ד לגבי עבודת המידות באופן פרטני או בעליה כללית של האדם למעלת "לב טוב", עיי"ש.

7. אורות הקודש, שם, פיסקא א, עמ' רלג.

8. מעין דברי מרן הרב זצ"ל עצמו על ההבדל בין תורתו לבין תורת החסידות "יש להבחין בהגינות שבין אדם למקום, לבין אלה שבין כלל-ישראל למקום – אנו עוסקים בבנין האומה כולה." (מובא בספר מועדי הראייה לרבינו הגרמ"צ נריה, זצ"ל, עמ' יא בהערה הראשונה).

9. לגבי הגר"י עצמו יש לדעת שנשארו ממנו רק מעט כתובים, והרבה מידענתנו על שיטתו לקוחות מספרן של תלמידו המובהק הגר"י בלזר זצ"ל (שהוא שלעצמו היה מגדולי דורו בתורה ויראה): "אור ישראל". מקובל מאד לראות את ספר זה כמוסר נאמנה את שיטת הגר"י. עם זאת, יש לעיין במה שמסר הרב נתן קמינצקי שליט"א בשם אביו הג"ר יעקב קמינצקי זצ"ל (ר"י תורה ודעת) שאמר: "שאנחנו לא נדע בדיוק מה ר' ישראל מסלאנט רצה, כלומר מהי שיטת המוסר שלו, כי מה שר' איצל בלזר כתב ב'אור ישראל' אינו בהכרח מה שר' ישראל התכוון לו, אלא רק איך שר' איצל פירש אותו" (חוברת "המעין" ניסן תשס"ו, עמ' 88 הערה 17), וצ"ע.

10. יש לציין כי במקור הרביעי, ההספד על הגר"י סלנטר, כתב מרן הרב זצ"ל: "...ומתוך כך הולכים פלגים שונים ונובעים, במשך הזמנים, מתוך שיטתו המיוחדת של אור ישראל זה. וכולם, כל המטפלים ומחזיקים באחד מן החלקים של הופעת אורו הגדול, מכוונים את לבם לתל התלפיות, למקור חיי הקדושה והאצילות המוסרית שהתחיל להיות הולך וזורם כנחל נובע מתוך רוחו הגדול והקדוש של רבנו הגדול, רבי ישראל סלנטר ז"ל..." (מאמרי הראייה, עמ' 122)

3. גם הגר"י סלנטר זצ"ל עודד את לימוד המוסר, בנוסף להתפעלות הנפש. ראה בספר "תנועת המוסר", ח"א, עמוד 3-242, ושם בהערה 1 כתב: "...וראה גם צוואת רבי נפתלי אמסטרדם ב"אור המוסר" חוברת יג, שמוסר בשם רבי ישראל שהלימוד צריך להיות מחולק לשני אופנים: חצי הזמן ללמוד בספר המוסר (כמו ב"מסילת ישרים" או "חובות הלבבות") כדרך שלומדים שאר הלימודים, להתבונן ברעיונותיו וכדומה; וחצי הזמן ללמוד בהתפעלות, ללמוד מאמר ולחזור הרבה פעמים, יהיה איזה מאמר שיהיה ב"חובות הלבבות" או ב"ראשית חכמה" או מאמר שבמסכת אבות וכדו"¹¹. נקודה זו של הצורך בלימוד המוסר הודגשה גם בדברי הגר"ל בלך זצ"ל, מגדולי בעלי המוסר, בספרו "שיעורי דעת" חלק ג עמודים קג-ד¹².

לתועלת הלומדים העתקנו כאן את המקורות בהם מתייחס מרן הרב זצ"ל לתנועת המוסר, לפי סדר כתיבתם, בתוספת כמה הערות שלנו.

מקור ראשון: ספר קבצים מכתב יד קדשו

הרבה כוחות מתדלדלים מפני סדרי הלימוד שאינם על דרך הישר. הרגל הפלפול אמנם הוא טוב במידה שאינה גוזלת כשרונות יותר חשובים, וכיחוד לאלו שאינם מוכשרים להגינות מופשטים הרבה. אבל ההרגל שהפלפול הוא עיקרי שלט אפילו על נפש כהגר"ס¹³ ז"ל¹⁴, שאם הסכימה דעתו ללכת בדרך הראשונים ולהוציא את כשרונו הגדול על תלמוד חלק העיוני שבתורה במנוחת נפש, אז היה מוצא הרבה לכתוב ולהועיל, ולא היה מוריש את הדור רק את המוסר הקולט יותר את ההתרגשות מהעיון והדעת, כי אם היה מאיר באור גדול בדעת ד'. אמנם לא היה הדור ראוי להרחבה בדברי דעת אלקים, ועוד היה צריך רק להעמיק הרגש. אבל עכשיו חובה והכרח הוא להרחיב הדברים בדרך לימודי, עם צירוף ההתרגשות הממוצעת, שהיא גם כן דרושה להטביע בלב עמקי המוסר בהדרכה. אמנם מתחלף דבר זה לפי האדם והזמן, בייחוד לפי בריאות הכוחות הגופניות והנשמות¹⁵.

11. וכן ראה בספר "תורת ר"י מסלנט" שהוציא לאור נין הר"י סלנטר, הרב ליפקין זצ"ל (מהדורת תשס"ג) עמ' 38-39, שציטט את המקורות בעניין זה.

12. מובא גם בספר תנועת המוסר ח"ה עמ' 68.

13. הגר"י סלנטר.

14. יעויין בספר "תורת רבי ישראל מסלנט", עמ' 136 - 137, שהגר"י צידד בשיטת הפלפול, עיין שם טעמו.

15. לכאורה, צריך ביאור בכוונתו, במה שמקשר בין שיטת הפלפול לבין לימוד מוסר בהתפעלות. והציע ר' רועי הכהן זק להסביר בכוונתו שהדגשת הפלפול בלימוד התורה, שיטה שאי אפשר ללמוד

(”קבצים מכתב יד קדשו”, תשס”ו, מקובץ ”פנקס אחרון בבוניסק” פסקה מו)

מקור שני: ספר אוצרות הראי”ה¹⁶

... שכחת חכמת האמת מן הלב, נמשך מזה שעיון יראת ד’ נעתק מגבול לימוד וידיעה, ונשאר רק בגבול סערת לב והרעשה מוחשית, וזה ללא אמת. החסיד ב”מסילת ישרים” הרבה להשתדל להשריש בלב לימוד במנוחה¹⁷, ואם בכלל הלימוד ישכיל שיש צורך לפעמים להרעשת הלב, יעשנו כפי ידיעתו בצרכו. אבל כשלימוד היראה בא על ידי שקידה בדברי חז”ל והעמקה בכתבי הקודש ובדברי חכמי המוסר, להשכיל אל עיוניהם ודרכיהם, הרי העוסק בהם עוסק הוא בתורה ממש¹⁸, וכך היא דרכה של תורה (אלא כשם שאי אפשר שיעמיק האדם בחלק הלכה מיוחדת ויעזוב שאר חלקי התורה, כגון שאם יעסוק בחלק ”אורח חיים” ויעזוב שאר הטורים וסעיפיהם, תחסר לו חלק ידיעה רשומה, כמו כן יקרה לו בעסקו רק בלימודי היראה ויעזוב שאר הלימודים, ולא ידע המצווה ודרכי ההוראה, אם הגיע לזה שכלו).

אבל ההסערה של הלב אינו בכלל לימוד כלל, שאינו מועיל על ידי זה לחכמה וידיעה, רק היא עבודה מיוחדת¹⁹, אפשר שתצטרך לאחד לפי טבעו ואפשר שלא תצטרך. האמת אהוב מהכל ואין לנו רשות לישא פני גדול, על כן נדבר כדי שיראה מדרך התורה שהיא דרך האמת, ובה דרכו אנשי השם מעולם והצליחו²⁰.

בה ענייני מוסר, גרמה לכך שבעל כורחו הדגיש הגרי”ס את לימוד המוסר בהתפעלות, דהיינו דרך עבודת הרגש ולא בדרך של לימוד עיוני.

16. מהדורת תשס”ב, חלק ב’ עמ’ 312-311. כפי הנכתב שם ”בהשגחה עליונה הגיע לידנו העתק ממאמרו של הרב, שכתב זמן קצר לפני עלייתו לארץ ישראל” (נמסר ממכון-הרצי”ה ככתב-יד שלא פורסם).

17. כנראה כוונתו להקדמת מסילת ישרים, שהדגיש בה הרמח”ל שצריך עיון גדול ועיון אמיתי לענייני מוסר ומיודות. אמנם, אין שם שיליה מפורשת של לימוד בהתפעלות.

18. יעיון במקור חיים לבעל חוות יאיר, סימן מ”ז, אות ב, שהלומד ספרי מוסר שיש בהם פסוקים ודרשות חז”ל חייב לפני כן לברך ברכות התורה. זאת, בניגוד לקיום מצוות ולתפילה, שלפניהן אין חובה לברך, ולפי דעות מסוימות אין חובה לברך ברכות התורה לפני אמירת פסוקים בדרך של תחנונים (כגון בסליחות).

19. ויעיון לעיל בציטוט ממוסר אביך פרק א, סעיף ז, שמרן הרב זצ”ל השווה עבודה זו לעבודת התפילה בניגוד ללימוד תורה, וכן הוא מפורש לקמן במקור השלישי.

20. הערת המערכת: על כך שדרך תנועת המוסר היתה שינוי לעומת המקובל לפניו וחידוש בדרכי עבודת ה’ ולימוד תורה, יעיון גם בדברי הרב נתן קמנצקי שליט”א בחוברת המעין, תמוז תשס”ו, עמ’ 49.

תשובת הכותב: יעיון בספר תנועת המוסר, ח”א, עמ’ 60 ”כל תנועה יש בה מן המהפכניות... לא כן היא תנועת המוסר. אין בה רעיון חדש, כי אם התאחויות ברעיונות הישנים-נושנים. ברם, אם אין בה משום חידוש - הרי יש בה מן ההתחדשות. יש בה משום תחית הערכים הקדומים ושיבה לחיים מקוריים עתיקים, לחיי תורה שלמים ומושלמים. אם אין בה משום מהפכה רעיונית - הרי יש בה מהפכה נפשית, מהפיכה בכל מערכת החיים, מהפיכה בכל דמות דיוקנו של האדם.” רעיון דומה נמצא שם גם בעמ’ 69 ובפרק ג, המתחיל (בעמ’ 80), במשפט הבא: ”עצם השיטה של תנועת המוסר,

הגאון רבי ישראל מסלאנט ז"ל ידוע ערך צדקתו ותוס דרכו לרבים, בכל זאת השתדל לייסד לימודי היראה בעמנו ולא עלתה בידו כראוי, וזה מטעם עיקרי שאין שום דרך נקבע כי אם על דרכה האמיתית, הנפשות רואות את האמת אף על פי שאינן יודעות פרטי, אף על גב דאינהו לא חזו מזלייהו חזי (מגילה ג, א). הצעה שאינה מיוסדת אל עומק האמת אינה מתקבלת על הלב כי אם בכפייה, ועל כן רבו המתקוממים לנגדה. הוא ז"ל הרבה לדבר רק על הרחבת רעיוני מוסר, ואמר שדרך ההצלה היא רק רגשת הנפש וסערת הרוח, והרבה להרחיב לימודי רעיונות רק ביראת העונש. ולא זו הדרך שתורת ד' נוסדה עליה. אמת הדבר כי יראת העונש הוא פתח גדול אל השלמות בתחילת הישרת האדם, אבל לעשות יסוד מוסר אל הכלל (המון בית ישראל) אי אפשר כי אם לדבר אל החכמים להורות הדרך לנבונים שיקנו תחבולות, ועל ידי שיהיו הם שלמים לפי ערכם, ישכילו בעצמם איך להישיר ההמון. אין יראת העונש מספקת למי שיד שכלו משגת לרדת לעומק שמועות התלמוד, ומכל שכן להשכיל כפלפול וסברא ישרה מדעת עצמו, וכבר הגיע שכלו למעלה הגונה, ויש בידו להעלות את לימוד יראת ד' ביראת הרוממות והאהבה הטהורה עם צירוף המידות מצד אהבת השלמות וחשקו בה²¹, כי הוא גם כן דרך תלוי בסברא ישרה ושכל הגון. ההצלה אין אנו מוצאים לא בדברי חז"ל ולא בכתבי הקודש שהיא תלויה כי אם בתלמוד תורה. לימוד היראה אי אפשר שיתרחב היטב כפי האמת כי אם על ידי עיון ולימוד פרטי שיעמיקו בזה חכמי לב כמו שהרחיבו הדבקים בהלכות, ודווקא במנוחה שלמה ולא בסערת הלב, רק על ידי ישוב הדעת. אפשר שמי שימצא בעצמו סערת הלב דרושה לו, יוכל להשתמש בה לפעמים, אבל לא להגבירה על דעתו ושכלו, כי תערבב השכל, ותסיר מלב העיון האמיתי ואהבת הידיעה ושקידת התורה אל האמת...

מקור שלישי: ספר גנזי הראי"ה לשבועות²²

איננה חדשה בישראל". בהמשך הפרק (עד עמ' 91) מובאים בהרחבה יסודותיה של תנועת המוסר אצל גדולי ישראל שקדמו להקמתה של תנועה זו.

עוד יעויין בדברי הגאון רבי מאיר שמחה הכהן מדווינסק, שלא נמנה על אנשי תנועת המוסר: "וזה ענין נפלא להורות אותנו שלשבר כח התאווה, יפה להתעורר במאמר אחד או במושכל אחד כמה פעמים, כמו שמתאווה אדם לדבר איסור, יאמר בהתלהבות הרבה פעמים מאמר מחריד כמו 'הקנאה (והתאווה והכבוד) מוציאים (את האדם מן העולם)', אבל לישר הדעות ולהצדיק המושכלות נגד הטענות בלבו של האדם, על זה יחשוב ויתחכם בטענות ומושכלות שונות..." (משך חכמה, שמות, יב, כא, סוף ד"ה "משכו וקחו לכם צאן וגו' והגעתם אל המשקוף ואל שתי המזוזות")

21. לעניין זה, יעויין גם בדברי הרמב"ם, הלכות תשובה, פ"י ה"א.

22. נדפס שוב באוצרות-הראי"ה (ח"ב עמ' 315-313). זהו מכתב המיועד לחמיו של מרן הרב זצ"ל (בזיווג ראשון), הגאון הרב האדר"ת זצ"ל.

... בדברי חכמי המוסר וגדולי ישראל בכלל שכתבו בדברי מוסר והדרכה יש לפעמים שדבריהם צריכים הסבר והערה, ולפעמים, והם רחוקות המציאות, גם כן השגה. מובן הדבר שאי אפשר לברר ולהעיר ומכל שכן להשיג כי אם בהקדמת קניין הגירסא במקצועות השייכים לזה ואחר כך העומק והעיון, אבל הדבר קל מאד לכל מי שירצה באמת ליחד זמן לזה להרים קרן ביראת ד', ויותר מכל מסוגלים לזה חכמי ישראל בארץ הקודש אם רק יקבע סדר ליחד זמן גם כן לחלק העיקרי הלזה שבתורה.

ובזאת תביעתי חלוקה מתביעתם של תלמידי הגר"ס זצ"ל שהם תובעים את חלק ההתרגשות הבא מצד המוסר לפעמים, שאמנם לפעמים הוא דבר טוב, אבל רק כערך תפילה שהיא חיי שעה ושפיכת הנפש. והתולדה היוצא מזה, מפני ששמים עינם רק בהעמקה ההתרגשית על כן אינם מרחיבים כל כך ידיעותיהם בבקיאות וחריפות בדרך לימוד ושינון, ומתוך כך הם עומדים על מעמד יראת העונש הנמוכה, ואינם מהירים להתרומם ליראת הרוממות ואהבת השם יתברך ותורתו בנועם וערכות פנימית שכלית, על כן כרוכה בהרבה פעמים עם הדרכתם מורך לב ועצבות ויתר דברים המעיקים על כוחות הגוף והנפש, ומתוך כך הם פוגשים התנגדות ושנאה מכמה צדדים, ולפעמים הוא ממעט גם כן כח השקידה ומהירות הרעיון בהלכה במשא ומתן וסברא, כי מניעת השמחה היא עיכוב גדול לכל חמודות.

על כן הנני בעניי מכיר כי דרך זו לא תספיק, כי אם כשתהיה מצורפת בדרך טפלה להדרך העיקרי שהוא עסק התורה של מקצוע זה הנעזב, שעל זה הוכיחו גדולי עולם בכל דור. אמנם בכל עת שלא היתה החוצפא גוברת כל כך לא היה החסרון מורגש כל כך, וגם באמת כל זמן שהיה הקשר בין רב לתלמידים גדול היה הכל נכלל בהשפעת הרב²³, כמו שאנו יודעים לדוגמא מתלמידי הגר"א ז"ל שהיו ממולאים בכל, רק אחר הפיזור וביטול המרכזיות והגדולה, - - נתדלדלו הכוחות - - עד שנשתכח החיוב של שימת לב לחלק האגודות שבתורה שכל ספרי המוסר הם באמת מפרשיהם ופוסקיהם, למרות מה שאמרו חז"ל "רצונך לידע את מי שאמר והיה העולם, למוד דברי הגדה שמתוך כך אתה מכיר את מי שאמר והיה העולם ומתדבק בדרכיו"²⁴. על כן עלינו החובה כעת לקנא למקצוע העיקרי הלזה שהוא יסוד כבוד השם יתברך בעולם, ולהשתדל שינתן חלק בלימוד האגדה והמוסר ואחר כך בענייני יתר חובות הלב כל אחד לפי ערכו ולפי מדרגתו.

מקור רביעי: ספר מאמרי הראי"ה

23. בעבר, היה יותר קשר אישי בין רב לתלמיד ובדורות האחרונים נתמעט הדבר מפני שלומדים בישיבות ואף לומדים ממספר תלמידי חכמים ולא דווקא מרב אחד.
24. ספרי דברים, פיסקא מט.

מאמרי הראייה עמ' 120-122, מאמר הערכה על הגר"י סלנטר זצ"ל בשם "קדוש ישראל":

הנני חושב שגם אלה שזכו להכיר את אחד מענקי הקודש, פנים בפנים, יהיה קשה להם מאד לצייר את הקווים היסודיים שברוחם הגדול אחרי תקופה הגונה של סילוקם מאתנו, וקל וחומר שבעדנו, אשר רק מפי השמועה קלטנו זיכרונותיו של אדיר הקודש גאון העולם הנפלא, פאר החסידות רבנו ישראל סלנטר זצ"ל, אשר זה יוכל שנים נמלא, מאז נגנו ארון הקודש²⁵. עבודה קשה היא לכתוב גם איזה רישום, אשר יתאים לגדלותו, קדושתו ותפארתו.

בכל זאת איני מוצא את עצמי פטור מלהביע מעט, מקווי הזוהר, אשר חדרו אל לבי מאז, מכל אשר הקשבתי ממקורות נאמנים שונים, על אודות החזיון הגדול הזה, אשר נראה לעיני דור שלפנינו, בחיי איש המופת הפלאי הזה, שהוא ראוי להתנוסס לנס דורים, להתבשם מבשמי נשמתו העליונה ורוחו הכביר הקדוש והטהור. והנה למרות שבמעמקי נפשו היה אחד מהאוצרות הגנוזים, וכל שאיפתו היתה להיות הצנע לכת, ובכל כוחו המוסרי העליון עמל שלא להתוודע לרבים, ולהעלים את גדולת תורתו ועומק חכמתו, וקל וחומר את חסידותו, קדושתו וטהרתו, הנה למרות כל אלה, לא היתה שום אפשרות שאור נערב ונפלא כזה לא יתפרץ מתוך מעמקיו, וכל ישראל ובייחוד גדולי הדור ואנשי הסגולה, ידעו נאמנה כי איש אלקים קדוש גאון הדור ופלאו חי בתוכם.

גאוניות עליונה מתגלה לעתים, פעם בכשרון השכלי, ופעם בכשרון הרצוני. על פי רוב כל הגאונים מרעישי העולם בחידושיהם הנפלאים, ברק הכשרון השכלי הוא המתגלה בהם להפליא, כל אלה הקדושים הצדיקים והחסידים העליונים, שעומדים למופת בהדרת קודשם הנם אדירי הכישרון הרצוני, אשר נתקדש ונתעלה אצלם במידה נפלאה. אור עולם זה, זכה לשני הכתרים באורח פלא. גאון כישרונו השכלי הרעיש לבבות גאוני הזמן, אין קצה לתכונת חריפותו ובקיאותו, למרות מה שבעצמו, מטעמים ידועים לו, לא העלה על הכתב כמעט שום דבר מתגליותיו הנפלאות במכמני התורה. המעט מן המעט ממה שנמצא בכתובים ממנו, הוא על פי רוב רשמים נשמעים, כפי שנרשמו, כפי מדתו של כח הקיבול אשר להשומע הרושם, בכל זאת לא נמחק כלל זיכרון ההתפעלות אשר מלאה את חדרי הלב של גדולי גאוני הדור, מעוצם הגאונות הנפלאה של חילוקיו ופלפוליו, אשר נשאם לעתים בקהל שומעי לקחו, שכל הסגולות של גאונות אדירה נשתקפו מהם במידה נוראה; עומק השכל, בקיאות נפלאה ומדויקת, חריפות עצומה

25. הגר"י סלנטר זצ"ל בשם "קדוש ישראל".

וישרות מכוונה, וכל היצירות הנפלאות הללו היו מתחדשות במהירות פלאית בכל עת הדרוש, רצוא ושוב כמראה הכזק²⁶.

אך כל הרכוש הרוחני האדיר הזה, כל אוצרות הכשרון השכלי הנפלא הזה וכל הגאונות הנפלאה. כל החריפות והביקאות המדהימה כל לב, היתה כולה מקודשת לשמים, כולה היתה עומדת הכן לעבודת השם יתברך בקדושה ובטהרה, עבודה תמה ושלמה לעשות רצון קונו בכל לב ונפש. הכשרון הרצוני, אשר היה מתאים בכל הליכות חייו עם הכשרון השכלי ומחובר עמו באחדות נפלאה בחיי קדוש ישראל זה, והעבודה עצמה בכל מלואיה בכל מעמקיה והרחבותיה היתה הנר המאיר את שבילי חייו, זכה וזיכה את הרבים במלא המובן של אומר הקדוש הזה. הוא האיש הגדול אשר לבו היה תמיד ער לאהבת השם יתברך ויראתו לאהבת ישראל עד תמצית הנפש, אור התורה היה מאיר ומבהיק לפניו, אוצר של יראת שמים שיש לו להקב"ה בבית גנוזו, היה תמיד מחשיף לפניו מטמוני מסתרים והמון מחשבות, ושאיפות קדושות לאין תכלית; יראת השם יתברך ואהבתו עבודתו התמה והקדושה, טהרת המידות, בכל ענפיהן ושריגיהן הדקים והדקים מן הדקים, בקדושה ובטהרה נפלאה, התאחדו בנשמה הגדולה והקדושה הזאת, עם השאיפה להצדק החברותי שהיתה חיה וערה תמיד במרכזה. כרטט נורא וביראה חודרת עד תהום הנפש היה מדבר ומוכיח על החטאות שבין אדם לחברו, ובצער נורא היה מצטער על אשר מהן ישנן כאלה שבני אדם בכלל, וביניהם נמצאים לצערנו גם אלה שהם הנם מהנזהרים במידה ידועה מעבירות שבין אדם למקום, שדשיין בהן בעקביהן²⁷ מפני חוסר ההכרה במידתה הטהורה של יראת שמים.

הרעיון שהקיף את חייו כולם היתה להמציא את הרטיה הכללית, לתחלואי הנפש, לכל הסוגים, לההמון הפשוט לפי ערכו, לאנשי המעלה, גדולי התורה, היראה והחכמה לפי ערכם. הוא התבונן כמה עמוקה היא מחלה של הסחת הדעת מהביקורת העצמית, מה שאנשים הנם טרודים, או בחיי יום יום החומריים, או בהטרדות השכליות שלהם, ואין משים על לב למצוא את עצמו²⁸ בסערת החיים, ומתוך כך הולכת היראה הטהורה ומתרחקת מתוך הלבבות. ומכאן זה כל המידות וכל המעשים הולכים ומתקלקלים, והדור הולך ומתדלדל, וסכנה צפויה לעמדת התורה והיהדות האמתית ח"ו. אמת הדבר, שגם הקדמונים והאחרונים מחכמי המוסר עמדו על זה, וכיותר בירר הדבר בטוב טעם החסיד

26. הגר"ש היה ידוע כגאון עצום בתורה, וכני"ל גם תלמידו המובהק הגר"י בלזר זצ"ל. כמובן שעל ידי זה היתה להם גם יכולת השפעה בענייני דעות ומוסר. בדרך אגב נציין שגם אצל מרן הרב זצ"ל בזכות גדלותו בש"ס ופוסקים דבריו בענייני דעות והשקפה התקבלו כיוצאים מפי גדול בתורה, ולא רק הוגה דעות ופילוסוף.

27. ראה רש"י תחילת פרשת עקב.

28. כלומר, את עצמיותו הנפשית. מרן הרב הרבה לכתוב על ענין זה של הנאמנות לעצמיות הנפשית, ראה לדוגמא באורות הקודש ח"ג עמ' קמ ועולת ראייה ח"ב עמ' רמה.

רבנו משה חיים לוצטו זצ"ל בספרו "מסילת ישרים"²⁹, שמפני כך היה באמת כפי המפורסם, חביב מאד הספר, בייחוד, על רבנו הגאון ר' ישראל ז"ל³⁰. ובכל זאת מצא הוא ז"ל ברוחו הגדול שיש עוד מה להוסיף בהטעמה, שלחכמת המוסר והיראה הדרושה מאד לפי המצב של הדור. וכיון שהכיר את החשיבות הגדולה שבהוספה שהוסיף שוב קבע בה מסמרות ומסר את נפשו עליה, והמשיך לתוכה את כל מעינות גאונותו ועמקי מחשבותיו התרומיות, ותוכן ההוספה היה מה שמצא שעם כל היתרון הנמצא בהשימוש של הלימוד בתורת המוסר, ובביקורת העצמית של האדם, שנתבטאה כרגיל בשם "חשבון הנפש", עוד הדבר צריך להיקבע בנפש האדם, בתור קניין נפשי, ולצורך הקניין הנפשי צריכה לבוא התמדה רבה של חזרת הלימודים המוסריים והתלהבות נפשית מעמיקה ומלהיבה, ולשם כך מוכרחים לקבוע שעות ובתים מיוחדים שהלימוד בסגנון זה יהיה נרכש בו לרכיב. כמו כל חידוש, מוכן, שרבים התנגדו גם לחידוש זה³¹, אבל הוא ז"ל בגאונו הנורא ובקדושת צדקתו עמד כחומה, להוציא אל הפועל את אדיר חפצו זה, ואורו לא נכבה מישראל ופעולותיו הגדולות הולכות הן ונושאות פרי.

ומה שהרור צריך עתה, בייחוד, לדעת הוא, מה שנקדנו לעיל, שיחד עם תורת המוסר התעמקותה ולהבת אשה, נשא את לבו, להבליט ברכים את הצדק החברותי, את החומר המיוחד שבמצוות וחובות שבין אדם לחברו, שאין יסוד ליראת שמים ולטהרת המידות מבלעדם. על המידה המיוחדת של עומק החשבון של יראת השם, שהיא מביאה לידי התגברותה של מדת הצדק החברותי וביסוסו בעולם אשר עמד עליה בכל תוקף קדושתו, מעידים הם ספורים רבים ונאמנים ממקורים שונים בכל הליכות חייו, רבי הקדושה

29. ראה שם בהקדמת הספר.

30. הגריי"ס היה אומר, שכל ספרי המוסר מוכיחים לירא את ה', וספר מסילת ישרים מורה את הדרך איך לירא את ה' (תנועת המוסר, ח"א עמ' 282). גם אצל רבו הרב זונדל מסלאנט היתה חיבה ועיסוק מיוחדים בספר מסילת ישרים לרמח"ל, ראה שם עמ' 124. מסתבר שהלכו בזאת בעקבות רבינו הגרי"ח מוולוז'ין שאמר לתלמידו רבי יוסף זונדל מסלנט: "כל ספרי המוסר טוב ללמוד, אבל בייחוד ספר מסילת ישרים יהיה מנהלך (=מדריךך, בעבודת ה')". (כך מובא בספר רבי יוסף זונדל מסלנט (מהדורת תשנ"ג), עמ' כט, שכך הובא בספר אור ישראל בשם הגה"צ נפתלי אמסטרדם, זצ"ל, תלמיד הגריי"ס).

31. "ומי בכל גדולי ישראל שנמלטו מתלוונות ודיבות עם" (אגרות הראי"ה, תקכב). "ומה שהרבה מתנגדים נמצאים אין זה הוכחה לנצחון, כי על כל דעה נכונה גם כן ימצאו מתנגדים, ואנחנו יודעים התנגדות שהיתה על הרמב"ם ז"ל וכיוצא בזה. גם לפעמים סוברים הרבה יראים וצדיקים גם כן על שיטה חדשה שהיא רעה יותר ממה שהיא לפי האמת, ומחלוקת החסידים יוכיח, שהרבה היו סבורים שמגמתם תהיה להרס הדת, ומי"מ אחר כך נהפכה לטובה לדעת רבי"ם" (גנוי הראי"ה, בהשגות על חוברת "אור לישרים" שהתקיפה את התנועה הציונית). "על דבר הרוגנים בענין ה"אורות" אין לשים לב, ככה הוא הדרך של אנשים הרגילים שלא לעיין בהלכות דעות, שמתרגזים נגד כל ביאור והארה שנראה להם כחדשה, אף על פי שבאמת יסוד הדברים עתיקים הם וממקור הקודש הם יוצאים, וגדולים וטובים ממני בכמה דורות נצטערו בצער זה" (אגרות הראי"ה ח"ד א-ט).

והטהרה, אשר ראוי שיתחבר על זה ספר גדול ומקיף, ולזכר עולם יהיה צדיק³². ומתוך ששאפתו הקדושה והנצלת להגשמת רעיונו הגדול היתה מיוסדת על הכרה גאונית עמוקה וחודרת, היא מתגלה לפנינו בצורה של שיטה פילוסופית אלוקית מוסרית מקיפה, שגם משאת נפש שירית ההולכת ונוקבת עד תהומה של הנשמה האנושית קבועה בה.

ומתוך כך הולכים פלגים שונים ונובעים, במשך הזמנים, מתוך שיטתו המיוחדת של אור ישראל זה. וכולם, כל המטפלים ומחזיקים באחד מן החלקים של הופעת אורו הגדול, מכוונים את לבם לתל התלפיות, למקור חיי הקדושה והאצילות המוסרית שהתחיל להיות הולך וזורם כנחל נובע מתוך רוחו הגדול והקדוש של רבנו הגדול, רבי ישראל סלנטר ז"ל, שאנו מוצאים את עצמנו, גם כעת, אחר היובל של גניזות אורו הקדוש כגנוי מדומים, עומדים ברעדה נוכח הזוהר העליון שנאצל מנשמתו הגדולה, להאיר על ידו את אופק חיינו, להעלות בו את אבוקת היראה השלמה, לישר בעולמנו את המסילה של הצדק האמיתי, אשר שורשיו מוכרחים תמיד להיות יונקים מהלשד החיוני של יראת ה' טהורה העומדת לעד³³.

ויהי רצון שבמהרה בימינו יהיה אור ישראל לאש וקדושו ללהבה, להאיר את כל המחשכים, ולחמם את כל הלבבות המקוררים. ויקום בנו דבר ד': "צדק צדק תרדוף למען תחיה וירשת את הארץ אשר ד' אלוקיך נותן לך".

מאמר זה התפרסם בשנת תרצ"ג, בחוברת זכרון מיוחדת במלאת יובל שנים לפטירת הגר"י סלנטר³⁴, ומבטא בצורה ברורה את הערכתו הרבה מאוד של מרן הרב זצ"ל לגר"י, לפועלו ולתנועת המוסר.

ג. הקשרים בין הראי"ה זצ"ל לראשי תנועת המוסר ואישיה

בפרק זה תבוא סקירה על הקשרים האישיים בין האישים, בחלקם הקשרים הם רק מעשיים ובחלקם הם קשורים ל"תנועת המוסר". חלקם מתארים קשר בין החיים, וחלקם יחס בין החיים למתים הצדיקים שבמיתתם נקראו חיים. הסקירה סודרה על פי סדר הדורות, ולכל מעשה הובא מקורו הנאמן, בציודו או בהערה.

32. מקצת מהמעשים הנפלאים הביאם בספר תנועת המוסר ח"א במשך 30 עמודים, בפרק לא "חסיד במילי דנזיקין" ופרק לב "חסיד במילי דחסיד".

33. ראה גם בחזון איש (אמונה ובטחון, תחילת פרק ג) על נקודה זו, שהצדק חייב להיות מוכרע לפי אמת התורה, אחרת האדם יכול לרחם על האכזרים ולהתאכזר על הרחמנים.

34. "שערי ציון" כסלו-שבט תרצ"ג.

כמובן, שיש כאן אוסף רק ממה שנכתב, נדפס והתפרסם, וברור שיש כאן רק רשמים מעטים מקשרים יותר נרחבים ועמוקים. עוד נעיר, שבמיוחד יש ללמוד מדבריהם ומלשונם של בעלי המוסר, שהרי אחד מעיקרי שיטתם היה חינוך לשמירה גדולה על מידת האמת ודקדוק בלשון. ברור, שכשדוגמא, רבי ירוחם זצ"ל ממיר, כתב על מרן הרב זצ"ל "כליל המעלות והטוהר", אי אפשר לחשוב שכתב זאת לתפארת המליצה או, ח"ו, לחנופה.

1. רבי ישראל סלנטר זצ"ל

(תק"ע-תרמ"ג), מיסד "תנועת המוסר".

1. ראה במאמר שכתב עליו מרן הרב זצ"ל (נדפס לעיל מתוך מאמרי הראי"ה), מתוך יחס הערכה גדול מאד כלפיו, על גודל מעשיו ופעולתו החשובה. למאמר הזה שנדפס לראשונה בחוברת שערי ציון (כסלו-שבט תרצ"ג) הקדים הרב זצ"ל את המשפטים החשובים האלו³⁵:

כל מה שנכתוב אודות גדולתו של האדם הגדול בענקים, אדיר-החסידות, ופאר-גאוני-ישראל בדור הגדול שעבר, אין בו אפילו לתת מושג וחלק נחשב, מתפארת קדושתו וגדולתו ז"ל. וחובה קדושה היא להעמיק חקר בכבודו של גאון עולם, אשר השיב את עטרת היראה האמיתית בגבול ישראל, באנתה התקופה אשר התחילו פרצים מצדדים שונים להתגלות בחומת אש-דת. טרם נחקרו עוד מעמקי-ההתהומות אשר נחשפו במרחבי רוחו הגדול. אבל אם יעלה בדינו לעשות איזו התחלה זעירה, להאיר את אופקינו הכהים, על ידי גילויים של איזה קוים שבאור-היקרות הזה, אשר עבר כעמוד-אש במחנה ישראל - גם זאת נחשב למפעל רב-ערך".

2. בעת למודו של הראי"ה בעיר סמרגון, כשהגיעה לו השמועה מפטירת הגאון רבי ישראל סלנטר זצ"ל, נהג עליו דין אבילות בישיבה על הקרקע כדין תלמיד לרב, למרות שלא הכירו ולא ראהו מעודו, בגלל שהרגיש שהושפע רבות מדרכו ורוחו (כך מסרו הרצי"ה זצ"ל³⁶ והגריי"מ חרל"פ זצ"ל³⁷).

3. במכתב לסופר אז"ר, נדפס בספר "מועדי הראי"ה עמוד ג, מעיר לו הראי"ה על ספרו:

35. המכתב נדפס שוב בספר שיחות-הראי"ה, עמ' פו-פו, ובספר תנועת המוסר, ח"א עמ' 287 - 288, אך לא נדפס במאמרי הראי"ה.

36. בחוברתו "לשלושה באלול" ח"ב, פסקה ג, וכן בספר "תנועת המוסר" ח"ב, עמ' 20 בשמו.

37. שיחות הראי"ה, עמ' פה, בשמו.

הייתי מאד מרוצה, אם יזדמן הדבר, שיוכל כבודו להעריך את אישיותו הגדולה של הגאון רבי ישראל סלנטר ז"ל כאופן יותר בהיר, כי במקום שכבודו מזכיר אותו (בספרו "הפטרה") הצורה היא יותר מדאי מטושטשת. ובכלל הנטייה של לימוד המוסר ראוייה להערכה יותר מובהקת.

4. בספרו "מוסר אביך" פרק ג סעיף ה כתב הראי"ה: "לעניות דעתי נראה שיש איסור מכשול לפני עיור גם במידות. אף על פי ששמעתי משמיה דגברא רבה שאין במידות משום לפני עיור, לא אדע טעמו של דבר וכו", וראה שם שלדעתו רק אם "איכא למיתלי בהיתרא" אין איסור. ידוע שאותו "גברא רבה" הוא הגר"י סלנטר זצ"ל, ראה בספר "תנועת המוסר" חלק א עמוד 281 וחלק ב עמוד 191 שמסרו חידוש זה בשמו³⁸.

2. רבי יצחק בלזר זצ"ל

(תקצ"ז-תרצ"ז) (תלמידו המובהק של הגר"י סלנטר, ומגאוני וצדיקי הדור. ראש הכולל בקובנה, רבה של פטרבורג שברוסיה, ובסוף ימיו בארץ ישראל. מתברר הספר "פרי יצחק" בהלכה, וכן ספר "אור ישראל" שבו סיכם את עיקרי תורת רבו הגר"י) לעומת הגר"י, הרי שאת תלמידו זה כן זכה מרן הרב זצ"ל להכיר אישית.

- (א) כשעלה הראי"ה זצ"ל לארץ ישראל, הגיע הר"י בלזר זצ"ל לכינוס פרידה שעשו לכבודו (שבחי הראי"ה עמוד עד בשם הרצי"ה זצ"ל)
- (ב) היו ביניהם קשרי מכתבים בעניין לימוד המוסר, והרצי"ה זצ"ל הצטער שלא הצליח להשיג אגרות אלו (ראה בהקדמה לאגרות הראי"ה).
- (ג) כשהר"י בלזר זצ"ל עלה לארץ ישראל בשנת תרס"ד והגיע לחוף, יצא לקראתו הראי"ה זצ"ל (ששימש אז כרבה של יפו והמושבות) לקבל פניו באהבה ובכבוד רב (תנועת המוסר, ב, עמוד 206). לצורך קבלת פניו זו,

38. ראה שם שכך שמע הגר"י מלצר זצ"ל מהגר"י בלזר זצ"ל בשם רבו הגר"י זצ"ל, וכן בספר "בדרך עץ החיים", תולדותיו ופועלו של הגר"י מלצר זצ"ל, כתבו מעשה זה, עיי"ש. אם כן מסתבר שמרן הרב זצ"ל שמע זאת ישירות מהגר"י זצ"ל, שהיה ביניהם קשר וקירבה גדולה, ראה בחוברת "אז נדברו יראי ה'" שבס"ד הוצאנו לאור. שם הנידון היה לגבי כיבוד ת"ח, למרות שבכך יתכן ויגיע לידי גאווה. בענין זה, שמעתי בזמנו מהגר"י זצ"ל גולדברג שליט"א שזאת היתה הוכחתו של הגר"י לחידושו, שהרי התורה ציותה לקום מפני ת"ח ולכבדם, ולא חששה לכך שאולי נמצאת מכשילם בגאווה. ראה גם בשו"ת תורה לשמה (של הג"ר יוסף חיים זצ"ל, בעל ה"יבן איש חי) סי' שע שסובר שאין לפנינו במידות, והוכיח זאת מרש"י בקידושין לב. ועי' במהרש"א בעירובין יח, ב בטעם שאין אומרים בפניו של אדם אלא רק מקצת שבחו ולא כולו. ועי' בספר אורחות צדיקים שער י"ד לגבי לפנינו בקנאה.

לכבודה של תורה, דחה הראי"ה את זמן סיורו במושבות למען השגחה תורנית שם לזמן אחר. וכך כתב במכתב: "יפו ז' תמוז תרס"ד ... הנני כעת מוטרד מפני שחשבתי לנסוע על הקולוניות³⁹ תחילת שבוע דנא, אמנם ביאת הגריצ"ב⁴⁰ ש"י עיכבתני מפני כבודו..." (שו"ת אורח משפט, עמוד רנד).

ד) בלכת הראי"ה לבקר את הגאון רבי יצחק בלאזר זצ"ל בבית החולים "שערי ציון", מהלך רב בדרך חול מסובכת, הציעו לו לנסוע בעגלה, ולא רצה, באומרו: כדי לבקר חולה את רבי יצ"ל רוצה אני ללכת ברגל⁴¹ (הגריצ"ה זצ"ל, בחוברת "לשלושה באלול" כרך ב עמוד יב, בשם הרב"צ ידלר זצ"ל).

ה) כשנפטר רבי יצחק זצ"ל (י"א באב תרס"ז), נתברר שהוא ציוה בפירושו שלא יספידו אותו, בכדי שלא ישמיעו דברים בשבחו. אולם הראי"ה הורה לנהוג כפסק-ההלכה של הגאון בעל "נודע ביהודה"⁴² ביחס לגאון בעל "פני יהושע", שאף על פי שציוה שלא להספידו, הואיל והוא "רבן של כל בני הגולה" - כבוד תורתו מחייב הספד⁴³. ואמר הרב: "קשה להכריע לפעמים מי הוא גדול הדור בהלכה, אולם ביראת שמים ודאי שרבי יצ"ל היה הגדול בדורנו!" (הגרי"מ חרל"פ זצ"ל. בספרים שיחות הראי"ה עמוד צה, ותנועת המוסר, ב, עמוד 209, ששני המחברים שמעו ממנו).

3. רבי נתן-צבי פינקל זצ"ל, "הסבא מסלבודקה"

(תרט - תרפז) מגדולי "תנועת המוסר". יסד את ישיבת "סלבודקה", ונודע כמחנך גדול. בסוף ימיו עלה לארץ ישראל יחד עם קבוצה מיישיבתו, והקימו את ישיבת "חברון", שתחילתה בעיר חברון ואחר הפרעות בתרפ"ט עברה לירושלים.

39. =המושבות.

40. =הגאון ר' יצחק בלאזר.

41. ראה בי"מ ל, ב "והודעת להם את הדרך ילכו בה" (שמות יח, כ), ילכו- זה ביקור חולים. וכתב הגרי"א באדרת אליהו (דברים, פרק א, פס' יב) שחז"ל דרשו כך מפני שבכל המצוות אין מצוה בהליכה, אבל בביקור חולים ההליכה בעצמה היא המצוה. וראה משי"כ לבאר זאת מרן הגרי"א כהנא-שפירא שליט"א בהקדמה למנחת אברהם ח"ב, על פי דברי המהר"ל בספרו נתיבות עולם, נתיב העבודה פ"ה.

42. מובא בשו"ת של תלמידו "תשובה מאהבה" סי' קעד.

43. וראה בשו"ת דעת כהן סי' קצו שמרן הרב זצ"ל הורה כך גם לגבי הספד הגרי"ש סלנט זצ"ל, רבה של ירושלים.

(א) הגר"י הוטנר זצ"ל מסר, שפעם דיבר איתו הסבא מסלבודקה זצ"ל על הראי"ה, ואמר לו: "הוא אמנם לא למד בישיבה של מוסר, אבל הוא הצורה"⁴⁴ של מוסר!" (שיחות הראי"ה עמוד צג, בשדה הראי"ה עמוד 427).

(ב) באגרות-לראי"ה, איגרת ר"ב, נדפסה איגרת שכתב ה"סבא מסלבודקה" לרב זצ"ל בענין בקשת עזרה לשני רבנים, וכך כתב:

כבוד ועונג רוחני וגשמי להו"כ הגאון הגדול, המפורסם בקצוי ארץ בגאון תורתו, חכמתו וצדקתו, ובנועם מידותיו העמוקות והנשגבות באור התורה, אוהב עם ישראל במסירות נפש כו', כקש"ת מרנא הגרא"י הכהן שליט"א אב"ד ור"מ דירושלים עיה"ק....

וע"ז באתי עה"ח כגודל גאון ערכו הרם, העבד ללמודי ד' וחושבי שמו. נתן צבי פינקל

(ג) מסר הגר"י הוטנר זצ"ל, מתלמידי ה"סבא":

כמוכן, ידע הסבא על הקשר המיוחד שלי עם הרב. ופעם אחרי נסיעה לירושלים, שאל אותי ה"סבא" הלא ודאי היית אצל הרב, ובכן מה ראית? ענית לתומי: דברנו בלימוד כרגיל, נשאנו ונתנו בהלכה, ולא עמדתי על משהו מיוחד.

נוף בי ה"סבא" ואמר: איפה העיניים. כשהולכים אל אדם גדול צריכות העיניים להיות פקוחות, לראות כל פרט ולשים לב לכל דיבור.

הסבא לא הרפה ממני וביקש ממני למסור לו בדיוק תיאור מלא ממה שהיה מרגע בואי אל הרב עד צאתי. במה היה הרב עסוק בבואי אליו, כיצד קיבל פני וכו'.

התחלתי אפוא לשחזר את פרטי הביקור, ותוך כדי סיפור כבר צצו והתחילו להתבלט דקויות שונות בהנהגתו של הרב שמתחילה לא שמתי לב להן. הנהן ה"סבא" כל פעם, כשהוא נועץ בי מבט מייסר: "נו, נו". כלומר הנה אתה נוכח לדעת שהיה מה לראות, שהיה מה ללמוד. הרי על כגון דא - סיים ה"סבא" - אמר רבי שמעון בר יוחאי "גדולה שימושה של תורה יותר מלימודה" (ברכות ז, ב).

זוכר הר"י שבבואו אצל הרב היתה השעה קרובה כבר לאחת עשרה, ועל שולחנו של הרב עמדה כוס החלב, שהרבנית הביאה לו אחרי התפילה, והוא עדיין לא נגע בה.

44. כלומר, ההתגלמות והתוצאה.

באותה שעה ישב וחיכה בחוץ פקיד בריטי גבוה שנקבע לו ביקור. אולם לפני זה קדם ונכנס אל הרב תלמיד חכם זקן כבד שמיעה, ושאל את הרב כמה שאלות. אולם הואיל ואוזניו לא קלטו את כל תשובת הרב, חזר ושאל, והרב היה צריך לחזור על דבריו לאט לאט, עד שתפס הזקן את תשובות הרב כהלכה. מצב זה גרם שזמן ביקורו של הפקיד הבריטי נדחה, וכמובן הביע מורת רוחו.

השמש נכנס באמצע שיחת הרב עם הזקן ולחש לרב מה שלחש, אולם הרב השיב לו: כבוד התורה, כבוד התורה. התערבות השמש ותגובת הרב חזרה פעם שניה, עד שסוף סוף קם הזקן ונפרד מהרב, ורק אז קיבל הרב את פניו של הפקיד הבריטי.

כשגמר ר' יצחק את סיפורו, התרגש ה"סבא" מכל האמור על הנהגתו של הרב, ו"נוץ" ברבי יצחק על שאמר בתחילה שלא ראה משהו לא רגיל: "אם את כל זה לא ראית, אז מה כבר נקרא לראותי!"⁴⁵.

(ד) כשנפטר הסבא מסלבודקה זצ"ל הספידו הראי"ה, וכינהו בתואר "חסיד העולם" ("שבחי הראי"ה עמוד ר, על פי הגר"י הוטנר זצ"ל).

4. רבי ירוחם ליבוביץ זצ"ל

(תרל"ד-תרצ"ו) משגיח ישיבת מיר. מתלמידי "הסבא" מקלם, ומגדולי בעלי המוסר והמחשבה בדורו.

א) שני מכתבים ממנו נדפסו ב"אגרות לראי"ה" ולהלן פתיחתן:

(1) איגרת שכג:

ב"ה, יום כ"ג לחודש שבט תרצ"ד

לכבוד הרב הגאון המפורסם בכל קצוי תבל, סו"ע צו"ח הדוד, כליל המעלות והטוהר, רשכבה"ג ומרי דארעא דישראל, אדמו"ר הגאון א"י הכהן קוק שליט"א.

אחדשה"ט באהבה והוקרה כיאות! ...
המצפה לראות בנחמת ציון, מוקירו ודו"ש.

ברגשי כבוד

ירוחם ליבוביץ

45. מובא בספר "בשדה הראי"ה" בשם הרצי"ה קוק זצ"ל והג"ר רפאל קוק זצ"ל רבה של טבריה, ששמעו שניהם מעשה זה מהגר"י הוטנר זצ"ל.

2) איגרת שמב :

ב"ה יום י"ז לחודש חשון תרצ"ה
שלום רב להו"כ הגאון הגדול, נר ישראל אור עולם וכו' וכו' כקש"ת מהרא"י
קוק נ"י ויזרח לעולם באורו ותורתו.
אחדשכת"ה באהבה וכבוד רב.
ימחול לי כ"ג שאטריחהו כדברים מעטים...

והנני המשתחויה לפניו באהבה וברוב הדרת הכבוד.
ירוחם ליבוביץ

ב) באיגרת לרצי"ה זצ"ל, שנדפסה באיגרות לראי"ה, נספחות, 29, הקדים רבי ירוחם שורות אלו :

ברוך הבא בשם ה', הו"כ ידי"נ הרב הגאון וכו' בנש"ק אור ישראל ומאורו,
ה"ה כש"ת מהרצ"ה קוק נ"י ויזרח לעולמי עד.

ג) כשהספידו את הראי"ה זצ"ל במיר, ניגש רבי ירוחם לספדן ואמר לו : "תאמר ותדגיש, שכל מעשיו היו לשם שמים!" (חוברת "לכבודה של תורה", רבי משה אלחרר, תשמ"ח, עמודים 31, 7-86, בשם הרמ"צ נריה זצ"ל).

ד) סיפר מרן הגר"ש ישראלי זצ"ל, ראש ישיבת מרכז הרב, שכשבא אל ר' ירוחם זצ"ל לקבל ברכת פרידה, לפני עלותו ארצה לישיבת מרכז הרב, אמר לו המשגיח הנערץ : "תגיד בשמי לגאון הרב קוק שיחיה, שאני מקנא בעולם הבא שלו, בזכות מה שהוא עושה למען התורה!" (ליקוטי הראי"ה חלק ג עמוד 135, ובספר גאון בתורה ובמידות, עמודים 17 - 18⁴⁶).

5. הג"ר יחזקאל סרנא זצ"ל

ראש ישיבת "חברון", ומבעלי המוסר בדורו. כתב "עיונים" לספר מסילת ישרים, וספר "דליות יחזקאל" בענייני מוסר ומחשבה.
בינו לרצי"ה זצ"ל היתה ידידות גדולה⁴⁷.

46. יעויין שם שהגרש"י זצ"ל, למד בישיבת מיר חצי שנה, עד שקבל את האישור לעלות לארץ. שם ציטטו מתוך ראיון שנערך עם הגרש"י, זצ"ל, הנמצא בארכיון בית הרב: "כי קנאה גדולה הוא מקנא בו על פעולתו למען רבני רוסיה".

47. ראה ב"גדול שימושה" עמ' מו. הגר"י הגיע גם לטקס הנחת אבן הפינה לישיבת "מרכז הרב", ראה בספר "רבינו" עמ' 74.

(א) ראש ישיבת חברון, הרב יחזקאל סרנא ז"ל, אמר פעם:

בוא וראה עד היכן הגיעה מידת אהבת ישראל אצל הרב קוק זצ"ל. הלא כשקרה האסון הגדול של רציחת בני הישיבה בפרעות הדמים בחברון, הייתי כבר אחד מראשי הישיבה, ואף הכרתי יפה את הבחורים. והנה כשהגיעה אלי הידיעה המרה, הייתי ממש המום, הלב התכווץ מצער והכאב היה גדול מנשוא, ועם זאת לא התעלפתי. ואילו הרב קוק זצ"ל כששמע על מה שקרה בחברון, התעלף ונפל על הארץ⁴⁸. משמע שהכאב שלו היה יותר עמוק, שהזיעזוע אצלו היה יותר גדול⁴⁹.

(ליקוטי הראי"ה חלק ב עמוד 41, על פי הרב עוזי קלכהים זצ"ל ששמע זאת מהג"ר בצלאל זיוולטי זצ"ל רבה של ירושלים, שכך אמר לו הגר"י סרנא זצ"ל).

(ב) סח הרב יהושע סלומון שליט"א:

מו"ר ראש ישיבת חברון, הגר"י סרנא ז"ל, היה ממעריציו הגדולים של הרב, והפליג לא פעם בשבחו כגאון וכצדיק. פעם ציין במיוחד את מידת רצונו של הרב להשפיע ולקרב ליהדות-אמת, וסיפר את הסיפור דלקמן:
הלכתי פעם עם איזו משאלה אל הרב, וכשעליתי במדרגות הבית, ראיתי שני אנשים בעלי-צורה (שתלבושתם העידה שאין הם שייכים לציבור הדתי) יוצאים מבית הרב. כשהתקרבתי אליהם והסתכלתי בהם מקרוב, הבחנתי בפניהם איזו התרגשות.
כשנכנסתי אחר כך לחדרו של הרב, עוד לפני שפתחתי בדברים, פנה אלי הרב ואמר: הלא ודאי בא כבי' באיזה ענין, אולם ברצוני להקדים ולספר לו מה שקרה עכשיו. היו אצלי שני פרופסורים מהאוניברסיטה ודנו אתי באיזה נושא. אולם ניצלתי את ההזדמנות ונכנסתי אתם בשיחה בענייני אמונה. הדברים נמשכו והתארכו ובסיומם היתה לי ההרגשה שעוררתי אצלם הרהורי-תשובה וקירבתי אותם לאורחא דמהימנותא.

(ליקוטי הראי"ה חלק א עמוד 110, חלק ג עמוד 218)

48. "הצדיק הירושלמי" ר' אריה לוי זצ"ל העיד זאת, שהוא היה ליד הרב זצ"ל כששמע את השמועה הנוראה, והתעלף מרוב צער, ראה במאמרו שבספר הזכרון "לחי רואיי" לעי"נ הבחור אביי רענן-קוק זצ"ל, נכדו של מרן הרב זצ"ל.

49. "אי אפשר לאדם שיהיה מצטער באמת בצרת הציבור כי אם כשיקדש את דרכיו ויתקן מידותיו וישוב בתשובה שלמה. ההשתתפות בצרת הציבור בעומק הלב היא עצמה גם כן שכר מצוה, שזוכים לזה רק זכי הנפש תמימי דרך ההולכים בתורת ה'" (אורות התשובה פ"ג ד).

6. חכמים אחרים שבתנועת המוסר

- (א) רבי נפתלי אמסטרדם זצ"ל (תקצ"ב-תרע"ו) תלמידו המובהק של הר"י סלנטר זצ"ל. מובא באגרות הראי"ה איגרת קעה מכתב הראי"ה אליו.
- (ב) רבי יוסף הורוביץ זצ"ל, "הסבא מנובהרדוק". ראה ליקוטי ראי"ה חלק ג עמודים 166-170 שהרב חתם עם שאר רבני דורו על קריאה לתמיכה בישיבות נובהרדוק.
- וראה גם מועדי הראי"ה (עמוד ריח), ליקוטי הראי"ה (חלק ב, 417) ובשדה הראי"ה (עמוד 239) שהרב הוזמן ובא לחנוכת ישיבת "בית יוסף" (נובהרדוק) בבני ברק.
- וראה גם באגרות לראי"ה (שעה) מכתב הגר"ש וינטרוב זצ"ל, מראשי הישיבות של נובהרדוק, אל הרב.
- (ג) רבי יוסף נענדיק זצ"ל, משגיח ישיבת קוברין, ראדין ועוד, ומתלמידי קלם. ראה באיגרות לראי"ה איגרת רפג מכתבו אל הרב.
- (ד) רבי אהרן בקשט זצ"ל הי"ד, מחניכי קלם ומגדולי התורה בדור. ראה מכתביו אל הראי"ה באגרות לראי"ה איגרת רעב ובליקוטי הראי"ה חלק א עמוד 341.
- (ה) רבי לייב חסמן זצ"ל, משגיח ישיבות שטוצין וחברון⁵⁰:
- בהליותו של הראי"ה זצ"ל, הרב חסמן נשא את עיניו והניף את אצבעו לעומת האופק של ים של כחמישים אלף המלווים, ואמר: "רואים אתם את כל הראשים שבאופק? הראש שאנחנו עומדים לקבור שקול כנגד כולם ביחד!"
- "ימורי האומה", הרב ישראל שורין, חלק ו עמוד 66, מפי גיסו הרב יהודה צוויק ששמע מהרב חסמן משפט זה. הספר אינו תחת ידי, וחכ"א העתיק לי משם. הרמ"צ נריה זצ"ל הביא עדות זו בספרו ליקוטי הראי"ה חלק א עמוד 51 בשם הגר"ב זילטי זצ"ל).

50. בספר "קול חוצבי" על הר"ש שבדרון זצ"ל (תשנ"ט) עמ' 417-418 מסופר על רבי ליב ("שהכיר את הרב קוק בחו"ל, את מורו הגדול ואת ליבו הענקי", "לא מצא דופי באישיותו של הרב קוק") שנפגש עם הר"י"ח זונפלד זצ"ל והיה לו עימו מעין וויכוח לגבי מחלוקתו של הר"י"ח על הראי"ה. שם בספר נטען שכנראה הר"ל השתכנע מהר"י"ח, וצע"ג.

ד. סיכום - מרן הרב זצ"ל ותנועת המוסר

במישור העיוני, מרן הראי"ה קוק זצ"ל, שהיה איש המחשבה והאמונה מלבד היותו איש ההלכה, העריך מאוד את רעיונה של "תנועת המוסר" ואישיה, שאף הם קראו לעיסוק בחלק האגדה והמוסר של התורה⁵¹. אמנם היו שינויי השקפות מסוימים, בעיקר בדגש העיקרי על הרגש מול השכל⁵².

במישור האישי, היתה בהחלט ידידות והוקרה בין הראי"ה זצ"ל ובין גדולי בעלי המוסר.

מצד הראי"ה זצ"ל אליהם - מובן ופשוט הדבר שמרן הרב זצ"ל שקירב רחוקים והדריך לאהבתם, כל שכן שקיים בעצמו "חבר אני לכל אשר יראוך ולשומרי פיקודיך" (תהילים).

מצד אישי המוסר, לימוד המוסר שנותן לאדם ודורש ממנו עומק מחשבה ויותר הבנה והתבוננות בענייני אגדה ומחשבה, הוא זה שגרם להם להבין יותר טוב מאחרים את דרכו של הרב זצ"ל, ולראות צדקות האיש וקודש דרכו, גם אם יתכן שהם סברו אחרת ממנו בנושאים מסויימים.

51. כמובן שיש חילוק בתוכן ובסגנון בין **ספרי מוסר** כגון שערי תשובה ומסילת ישרים לבין **ספרי מחשבה** כגון מורה נבוכים וכוזרי. הראי"ה עודד ללימוד ספר מסילת ישרים, וגם אצל חלק מאישי תנועת המוסר היה עיסוק בתחום המחשבי, כגון ספרי המהר"ל מפראג ושאר ספרי הרמח"ל (לדוגמה בולטת: הגרא"א דסלר זצ"ל, משגיח ישיבת פונוביז ומח"ס "מכתב מאליהו" ד' חלקים). הערת ידידי ר' רועי הכהן זק: יש להעיר שזה כבר בדור אחרי מרן הרב זצ"ל, ואינני חושב שבדורות של מרן הרב זצ"ל התעסקו בתורת המהר"ל או בשאר ספרי הרמח"ל. גם בדור הזה בישיבות המוסר אינני בטוח בנדון.

תשובת הכותב: בספר "תורת ר"י מסלנט" כתב בעמ' 52 בשם הגרש"י מקלם: **"אמר לי הגר"י ס' קודם נסיעתי, שטוב לעיין בספרי מהר"ל מפראג"**. יתכן שמקורו מכת"י של הגרש"י שקבלם המחבר מהגרא"א דסלר זצ"ל, ראה שם בהקדמת נכד המחבר. כעין זה כתב גם בספר "תנועת המוסר" ח"ב עמ' 30, שעל פי הוראת רבי ישראל עסק הגרש"י בספרי המהר"ל. מסתבר שיש בכך דוגמה ולא יוצא דופן.

לגבי דורנו, הרי בכלל מעטות מאד הישיבות שיכולות להקרא "ישיבות המוסר", שהרי ברוב הישיבות יש רק סדרי מוסר קצרים. ואכן ב"ישיבות המוסר" יש לימוד וועדים (אסיפות בענייני מוסר) גם בספרי הכוזרי, הרמח"ל והמהר"ל, הרבה בעקבות ספריהם והדרכותיהם של הגרא"א דסלר זצ"ל, הגר"י הוטנר זצ"ל והגר"ש וולבה זצ"ל. (משפט זה נכתב אחר בדיקה אצל ידידי מנוער הרב שמואל ברגר שליט"א, מאברכי ישיבת מיר ומתלמידי הרב וולבה זצ"ל). כדרך אגב נציין שהגר"י הוטנר זצ"ל אמר שמרן הראי"ה הוא זה שפתח לפניו את מהר"ל מפראג, ראה בספר בשדה הראי"ה עמ' 189 ו 432.

52. הערת המערכת: יצויין, כי "כשהגיע הספר 'מוסר אביך', לידי ראש ישיבת חברון, הגר"י סרנא זצ"ל, התרשם מאוד מעומק הדברים בחכמת-היראה, והניתוחים הדקים של תכונות האדם וכו', ואמר: - 'סוף סוף קבלנו מהרב גם ספר-מוסר מצוין, ברוח בתי-המדרש של תנועת המוסר'! ... (לשון רבינו הגרמ"צ נריה זצ"ל בספרו שיחות הראי"ה עמ' צב-צג).

בנוסף, נראה שלימוד המוסר ויראת השמים נתן להם כח ואומץ לא להתפעל מאנשים ורבנים שדנו את הרב לכף חובה (בגלל קוצר ושטחיות דעתם), אלא לנהוג אחרי אמינות הבנתם.

ה. מרן הגרי"מ חרל"פ זצ"ל ותנועת המוסר

1) בספרו **מי מרום חלק ה, נימוקי מקראות**, מופיעים הרבה רעיונות על דרך בעלי המוסר.

2) מתוך הספר ברכת מרום, ספר ליקוט ההסכמות שכתב הגרי"מ זצ"ל, מכתב ד:

ערב חג הסוכות לשנת "ויהי בישראל מלך" (תרפ"ט), עיה"ק ירושלם תובב"א. אושר עולמים וגמר חתימה טובה לכבוד הרבנים הגאונים הצדיקים ר' אייזיק שער שליט"א ור' אברהם גרודזינסקי שליט"א. אחד"ש תורתם בכל הכבוד הראוי להם. הנני ממלא כזה את חובתי להודות לכם על ארבעה החוכרות אור הצפון שהואלתם לכבדני. נוראים המה השיחות הקדושות והנפלאות של מרן סבא קדישא (רבי נתן צבי פינקל מסלבודקה) זצוק"ל, אשר במשך הימים שזרח אורו בארץ קדשנו, זכיתי גם אנכי הצעיר להתבסס קצת מאורו הגדול, ואשר כולם מביעים אומר שמי שלא הגיע למדריגה שתהיה התורה נתונה לו במתנה "וממתנה נחליאל", אי אפשר לו לעמוד על כל ההלכות הגדולות אשר דלה לנו ממקור הקודש חז"ל הגדושים, אוצרות אשר מתחילה לא היינו רואים אותם ועתה הם מתנוצצים וזוהרים באותיות בולטות ומבהיקות. ונתקיים בו מקרא שכתוב "מה אהבתי תורתך כל היום היא שיחתי", שמתוך האהבה המופלגת לתורה מצא בה מה לשוחח ממנה כל היום, ועל כל המאורעות של היום. ובקשתי שגם להבא יזכרוני לכבדני בכל מה שיוציאו מאמריו ומשיחותיו, ואהיה לכם אסיר תודה מעומק לב ונפש.

הצעיר המצפה לישועת ד', יליד ציון

יעקב משה חרל"פ

3) לאנשים המקשיבים בקולי הייתי אומר, שמלבד לימוד המוסר ההתפעלי, ישתדלו גם לעבור על ספר מסילת ישרים כולו במשך עשרת ימי התשובה, ולהשיג בו בקיאות מחוורה, להשיג מושג על כל פרקי הספר וענינו, כי מלבד ההתעוררות הנמצאת בו הנה מלא על כל גדותיו בפסוקי תנ"ך ואגדות חז"ל, והוראת מעשיות בחיי האדם השלם (דברי הגרי"מ בספר מועדי הראי"ה עמוד נא).